

NÉMETH ISTVÁN

A NAGY ZABÁLÁS, AVAGY ÉTKEZÉSI ÉS ITALOZÁSI SZOKÁSOK A NÉMETALFÖLDI KÉPZŐMŰVÉSZET (GÖRBE) TÜKRÉBEN

I Különféle étkek, italok vagy éppen étkező alakok ábrázolásával már a 15. századi németalföldi művészetben is viszonylag gyakran találkozhatunk, ekkor azonban még többnyire egyes ismert bibliai, ó- vagy újszövetségi események illusztrálásként. Elég ennek kapcsán talán csak Dirk Bouts 1464 és 1468 között készült, a leuveni Sint-Pieterskerkben található híres triptichonjára utalni, melynek középső tábláján az *Utolsó vacsorát* láthatjuk, míg az oldalszárnyakon két-két ószövetségi jelenetet (*Ábrahám és Melchizedek találkozása*, *A húsvéti bárány elfogyasztása*, *A manna összegyűjtése*, illetve *Illés próféta a pusztaiban*, akinek egy angyal visz táplálékot), melyek a keresztény ikonográfiában hagyományosan az eucharisztia előképeinek számítottak. Érdekes egyébként, hogy a festő korabeli, 15. századi környezetbe helyezve örökítette meg az *Utolsó vacsorát*, s a jelenet háttérében még az oltárképet megrendelő testvériség néhány tagját is felfedezhetjük.¹

I Bibliai témák és profán motívumok sajátos összefonódására nem csupán a flamand primitíveknél, hanem a későbbi németalföldi mestereknél is gyakran találhatunk példát. Hieronymus Bosch 1475–80 tájára datált, a hét főbűnt ábrázoló madridi táblaképén például, az emberi szem formáját idéző tondókép közepén a Fájdalmas Krisztust fedezhetjük fel (Isten szeme mindent lát!), míg az alakját övező hét körcikkelyben találjuk az egyes bűnöket megtestesítő jeleneteket, melyeket Bosch a mindennapi életből vett, és zsánerszerű formában örökített meg. A *Gula* (Falánkság, Mértéktelenség) ábrázolásán például egy szobabelsőt láthatunk, ahol egy különféle hústelekkel megrakott asztal mellett ülve egy dagadt férfit pillanthatunk meg, egyik kezében korsót, a másikban húsdarabot szorongat, balról egy asszony lép be a szobába, kezében újabb adag sültet hozva. Az előtérben, a tűz mellett egy nyársra húzott kolbászdarabot is felfedezhetünk. A jelenetnek van

egy szobabelsőt
láthatunk, ahol
egy különféle
hústelekkel
megrakott asztal
mellett ülve egy
dagadt férfit
pillanthatunk
meg, egyik kezében
korsót, a másikban
húsdarabot
szorongat, balról
egy asszony lép be
a szobába, kezében
újabb adag sültet
hozva

Dirk Bouts: *Utolsó vacsora*, triptichon, 1464–1668
Sint-Pieterskerk, Leuven

egyébként egy másik szereplője is, a jobb oldalt, az asztal mellett álló cingár férfi, aki bort vedel a szájához emelt korsóból.² Ez a típusfigura nem más, mint az úgynevezett kannekijker, az iszákos ember megtestesítője.

¶ Itt érdemes utalni a budapesti Szépművészeti Múzeum egy 16. századi szatirikus hangvételő életképére, mely ugyancsak Bosch egyes rajzaira vagy netán a mester egy elveszett képére vezethető vissza. A terített asztal mellett elhelyezkedő „muzsikáló” társaság tagjai – ha jobban megnézzük – igencsak fura hangszereken játszanak, s a kotta, amelyből énekelnek, hangjegyek helyett a legkülönfélébb húsételek ábráit tartalmazza. Nyilvánvaló, hogy a kép az állandóan zabáló, az evésben, az ivásban mértéket nem ismerő, falánk embereket akarja nevetségessé tenni. Hogy mindez még egyértelműbb legyen, a jelenet jobb szélén még egy „diszkrétén” félreforduló, önmagán könnyítő, sugárban okádó alakot is fedezhetünk.³

a terített
asztal mellett
elhelyezkedő
„muzsikáló”
társaság tagjai
– ha jobban
megnézzük –,
igencsak fura
hangszereken
játszanak,
s a kotta, amelyből
énekelnek,
hangjegyek helyett
a legkülönfélébb
húsételek ábráit
tartalmazza

¶ Az ilyen és hasonló emberi gyarlóságok szellemes kifigurázása az olykor második vagy új Boschként is emlegetett idősebb Pieter Bruegeltől sem állt messze. Már a művész első életrajzírója, a festő és teoretikus Karel van Mander is megjegyezte vele kapcsolatban, hogy „voltaképpen kevés képe van, amelyet a néző komolyan, nevetés nélkül képes szemlélni, sőt még ha mogorva, mérges vagy méltóságteljes is az illető, kénytelen legalább somolyogni vagy vigyorogni”.⁴ Mindez különösen igaz arra a *Vette keuken* (kövér vagy zsíros konyha) címen ismert – a közelmúltban zárt nagyszabású bécsi monografikus kiállításon sajnos nem szereplő – Bruegel rajza után készült metszetre, melyen csupa túlsúlyos, elhízott alakból álló népes társaságot láthatunk egy konyhabelsőben, melynek még a gerendáit, illetve mennyezetét is elborítják a sonkák, kolbászok és egyéb húsfélések.⁵ Bár a jelenet szereplői már így is olyan kövérek, hogy majd lefolynak a székről, még mindig zabálnak, folyamatosan tömik magukba az ételt, s a tűzhelyen további fogások készülnek. Csupán a háttérben, a konyha ajtajában fedezhető fel egy cingár figura, akit többen próbálnak kitessekélni a helyiségből, még a kutyát is ráuszítják, mivel neki semmi keresnivalója ebben a díszes társaságban.

csupa túlsúlyos,
elhízott alakból
álló népes
társaságot
láthatunk egy
konyhabelsőben,
melynek még
a gerendáit, illetve
mennyezetét
is elborítják
a sonkák,
kolbászok és egyéb
húsfélések

Pieter van der Heyden metszete Pieter Bruegel után: *Sováány konyha*, 1563

Nem más ő, mint az úgynevezett „Magherman”, az állandóan éhes kisember, a szegénység, a nélkülözés megtestesítője.

¶ Az említett metszetnek van egyébként egy párdarabja is, az úgynevezett *Magere keuken* (sovány, szűkös, szegényes konyha), melyen éppen ellentétes szituációt láthatunk. A jelenet szereplői szerencsétlen, csont és bőr éhenkórászok, akik némi répát és más zöldségeket rágcsálva próbálják legyűrni kínzó éhségüket. Az édesanyának már egy csepp teje sincs kicsinye számára, a mellettük álló kisfiú pedig hiába dugja bele egész fejét a felfordított lábosba, mégsem talál ott semmi ennivalót. A polcok üresek, s az asztal alatt kuporgó, kilógó bordájú kutya sem tudja táplálni kölykeit. Itt is felbukkan egy hívatlan vendég az ajtóban, a háziak azonban érthető módon nem invitálják szegényes asztalukhoz a kövér alakot.⁶ Mint ahogy ezek a metszetek is érzékeltetik, a szélsőségek, legyen szó akár mértéktelen evésről-ivásról vagy túlzásba vitt böjtölésről, önmegettartóztatásról, egyaránt groteszknak, illetve komikusnak hatottak Bruegel és kortársai szemében.⁷ Ugyanezt figurázza ki a művész egy néhány évvel korábban, 1559-ben festett s jelenleg a bécsi Kunsthistorisches Museum gyűjteményében található híres képe, a *Karnevál és Böjt harca* is. A sokalakos, madártávlatból ábrázolt jelenet előterében lovagi tornákra emlékeztető, komikus párviadal tárul a szemünk elé. Bal oldalt, egy hatalmas hordón lovagolva a Karnevált megtestesítő kövér figura látható, kezében nyársra tűzött sült csirkével. Mögötte sorakoznak hívei, a farsangi felvonulások jellegzetes szereplői különféle húsokkal s egyéb finomságokkal felfegyverkezve. Velük szemben gyülekezik a másik tábor, élükön a Böjtöt megtestesítő nyakigláb, cingár alakkal, aki hosszú falapátra helyezett apró halakkal veszi fel a küzdelmet az ellenféllel.⁸

¶ Ugyancsak a mértéktelenség, a telhetetlen falánkság kifigurázása a témája idősebb Pieter Bruegel egy eddig még nem említett, másik festményének is, mely egyfajta mesebeli eszem-iszom országot, holland kifejezéssel egy Luilekkerlandot ábrázol. Az 1567-ben készült s jelenleg a müncheni Alte Pinakothekban található képen három dagadt alak, egy paraszt, egy katona és egy írástudó fekszik magatehetetlenül

a szélsőségek,
legyen szó akár
mértéktelen
evésről-ivásról
vagy túlzásba vitt
böjtölésről, ön-
megettartóztatásról,
egyaránt
groteszknak,
illetve komikusnak
hatottak Bruegel és
kortársai szemében

egy fa tövében. Szemmel láthatóan mozdulni sem bírnak, már annyira degeszre zabálták magukat. Mindez persze nem is csoda, hiszen körülöttük minden az evésre csábít. Ez egy olyan hely, ahol – ahogy mondani szokták – kolbászból van a kerítés, a sült galamb a szájukba repül, a lágytojás is a saját lábán sétál oda hozzájuk, de még a háztetőt is palacsinták borítják.⁹

¶ Az érzéki örömök habzsolása korántsem mindig szokott csupán a mértéktelen evésre-ivásra korlátozódni. Jól példázzák mindezt – egyebek mellett – azok a (16. századi németalföldi festészetben és grafikában különösen népszerűnek számító) zsánerszerű jelenetek is, melyek azt ábrázolják, hogy a bibliai példázatból ismert, kicsapongó életmódot folytató Tékozló fiú hogyan szórja el minden pénzét a kocsmában vagy éppen séggel egy bordélyházban az őt körülvevő kétes barátok s az önmagukat kellető ledér hölgyek társaságában. Ezek az ábrázolások fontos ikonográfiai előzményei voltak a 17. századi holland életképfestészetben kedvelt témának számító, „mulató” vagy „vidám társaság” címen ismert jeleneteknek.¹⁰ Míg az említett 16–17. századi ábrázolások, a Tékozló fiú példázatának felidézésével arra hívták fel a figyelmet, hogy a léha, kicsapongó életmódnak elkerülhetetlen következménye a teljes elszegényedés, addig a flamand Jacob Jordaens vagy a holland Jan Steen egyes képei a mértéktelen evés-ivás, illetve nemtörődomség egyéb veszélyeire, káros következményeire figyelmeztettek. Mindketten számos változatban megfestették például az „Ahogy az öregek énekelnek, úgy füttyülnek (illetve az eredeti változat szerint csivitelnek) a fiatalok” formában ismert németalföldi közmondást.¹¹ Bár ezek a képek első látásra talán teljesen ártatlan, mosolyogtató családi jeleneteknek tűnnek, ha figyelembe vesszük az adott közmondás tulajdonképpeni jelentését, illetve morális üzenetét, világossá válik, hogy a többnyire egy terített asztal mellett mulatozó, muzsikáló s vidáman italozó felnőttek valójában milyen rossz példát mutatnak gyermekeiknek. Ha például Jacob Jordaens 1640 körül festett ottawai képére pillantunk, joggal juthatnak eszünkbe az egyik kortárs moralista, a jezsuita költő, Adriaan Poirters ehhez a közmondáshoz fűzött szellemes sorai:

ha figyelembe vesszük az adott közmondás tulajdonképpeni jelentését, illetve morális üzenetét, világossá válik, hogy a többnyire egy terített asztal mellett mulatozó, muzsikáló s vidáman italozó felnőttek valójában milyen rossz példát mutatnak gyermekeiknek

Pieter Bruegel: *Eldorado*, 1567
Alte Pinakothek, München

David Ryckaert III: *Vidám társaság* (Ahogy az öregek énekelnek, úgy füttyülnek a fiatalok), 1650-es évek eleje
Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria

„Ha azt akarjátok, hogy gyermekeitekből bárányok legyenek, ne éljeteztek úgy, mint egy disznó!”¹² Ha jobban megnézzük, a jelenet jobb oldalán elhelyezkedő visszataszító, elhízott alak valóban egy hájas disznóra emlékeztet! Érdeemes itt megjegyezni, hogy a talán kevésbé ismert 17. századi flamand festőnek, David Ryckaertnak szintén ismert egy azonos témájú, Jordaens hatásáról árulkodó műve, mely a budapesti Szépművészeti Múzeum gyűjteményében található. A közmondás holland nyelvű szövegét a jelenet bal felső sarkában, egy dekoratív keretbe írva ezen a festményen is megtalálhatjuk.¹³ Akárcsak Jordaens említett ottawai képén, itt szintén felfedezhetünk az idős nő fonott székének tetején egy baglyot, ez az éjszakai madár azonban adott esetben természetesen nem a bölcsességet szimbolizálja, hanem éppen ellenkezőleg. Egy ismert holland szólás alapján feltehetően mindkét esetben arra utalhat, hogy a társaság tagjai nevetséges, bolond alakok, vagy akár úgy is mondhatnánk, hogy sötétek, mint az éjszaka!

¶ Ugyancsak Jacob Jordaens kedvelt témái közé tartozott a január 6-ra eső s Németalföldön igen népszerűnek számító Háromkirályok ünnepe. A művész több nagyalakos, vaskos humorral megfestett képén is azt a pillanatot örökítette meg, amikor a „Babkirály” éppen szájához emeli a poharát, s a vidám asztaltársaság tagjai vele isznak az egészségére. Ezeknek a jeleneteknek a főszereplője gyakran szintén egy meglehetősen elhízott, komikus vénember, s hogy a harsány multság szereplői feltehetően már korántsem az első pohárköszöntőnél tartanak, azt jól érzékelteti a festő bécsi vagy brüsszeli képén is felfedezhető hányó figura az előtérben.¹⁴

¶ „Részeg disznók”, azaz mértéktelenül sokat vedelő, ittas állapotukban mindenről megfélekedező vagy magukból teljesen kivetkőzött alakok ábrázolása egyébként is kedvelt, gyakori témája volt a 17. századi németalföldi mestereknek. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a részegségnek nincs olyan formája vagy fokozata, melyet a holland festészet nagy szatirikusaként is emlegetett Jan Steen meg ne örökített volna valamelyik életképén.¹⁵ A festőnek egyébként volt honnan „ihletet” merítenie ezekhez a műveihez, hiszen egy ideig ő maga is egy sörkimérést vezetett, így testközelből tanulmányozhatta,

*a részegségnek
nincs olyan formája
vagy fokozata,
melyet a holland
festészet nagy
szatirikusaként is
emlegetett
Jan Steen
meg ne örökített
volna valamelyik
életképén*

Jan Steen: A bor megtréftél, 1668–1670
Norton Simon Museum, Pasadena

maga a festő
is felbukkan
ezeken a képeken
a megrögzött
szeszakázán,
a javíthatatlan
szoknyapecér
vagy éppen egy
bambán vigyorgó,
gondatlan apa
szerepében

amint honfitársai – akik egyes korabeli források szerint egyébként is minden lehetséges alkalmat megragadtak a be-rúgásra – az asztal alá isszák magukat.¹⁶ Különben nemritkán maga a festő is felbukkan ezeken a képeken a megrögzött szeszakázán, a javíthatatlan szoknyapecér vagy éppen egy bambán vigyorgó, gondatlan apa szerepében.¹⁷ Adott keretek között csupán néhányat érdemes külön is kiemelni ezek közül. Az amszterdami Rijksmuseum gyűjteményében található, 1660 tájára datált festmény, *A részeg pár* főszereplői, a jelenet előterében felfedezhető két groteszk alak kétségtelenül nem nyújtanak valami felemelő látványt. A ledér nőalak már szemmel láthatóan teljesen kiütötte magát, szétvetett lábakkal, magatehetetlenül hortyog a lócán, míg párja, a poharát magasra emelő, kurjongató férfi, akinek hájas hasa kibugygyan az ingéből, még mindig nem akarja abbahagyni az ivást. Annyira részeg, hogy még azt sem veszi észre, amint ellopják a kabátját. A háta mögötti fapalánkra tűzve apró papírlapot is felfedezhetünk, melyen egy rajz látható egy égő gyertya és egy szemüveg között elhelyezkedő bagolyról.¹⁸ A motívum ezúttal is nyilván ugyanarra az ismert németalföldi szólásra utal, mint Jordaens, illetve Ryckaert korábban tárgyalt művei esetében: „Mit használ a bagolynak a gyertya és a szemüveg, ha egyébként sem akar látni!”¹⁹ Más szóval, aki hülye, az hülye is marad!

egy hullarészeg nőt
talicskán tolnak
házáig, miközben
a kíváncsi
szomszédok
méltatlankodva
vagy éppen kaján
vigyorral szemlélik
a kiszolgáltatott
helyzetbe került
s a mértéktelen
italozástól mély
álmába merült
nőszemélyt

¶ Úgy tűnik, a nők kevésbé bírják az alkoholt. Legalábbis Jan Steen bizonyos képei ezt sejtetik, így többek között az a jelenleg a pasadenai Norton Simon Art Foundation gyűjteményébe tartozó festmény is, melyen azt láthatjuk, hogy egy hullarészeg nőt talicskán tolnak hazáig, miközben a kíváncsi szomszédok méltatlankodva vagy éppen kaján vigyorral szemlélik a kiszolgáltatott helyzetbe került s a mértéktelen italozástól mély álmába merült nőszemélyt.²⁰ A ház előtetőzetének párkányán nehezen kivehető, apró betűs szöveg olvasható: „De wijn is een spotter”, mely a bibliai Példabeszédek egyik passzusára utal: „A bor csúfoló, a részegítő ital háborgó, és valaki abba beletéved, nem bölcs!”

¶ Végezetül néhány szó a festő egy másik szatirikus hangvételű életképéről, mely ugyancsak egy közmondást örökít meg

szellemes formában. „Wie en varken is, moet in't kot”, azaz a disznónak az ólban a helye! – hangzik a szólás, s a festményen azt láthatjuk, amint néhány önmagából és ruháiból szinte már teljesen kivetkőzött nőalak – egy vigyorgó hegedűs vezetése mellett – részegen tántorog a jobb szélén látható disznó felé. A háttérben másik „részeg disznót” is felfedezhetünk, egy, a hányadékában fetrengő ittas férfit, akit felháborodott felesége faággal ütlegel.²¹

¶ Az itt tárgyalt műalkotások alapján persze nem alkothatunk reális képet a németalföldi étkezési és italozási szokásokról, de az alkotóknak nyilván nem is ez lehetett a szándékuk. Sokkal inkább az, hogy komikus jelenetek formájában – groteszk módon felnagyítva, egyfajta görbe tükörben ábrázolva bizonyos emberi gyarlóságokat – azzal szembesítsék a nézőt, milyen nevetséges, illetve visszataszító is tud lenni a féktelen zabálás, a mértéktelen alkoholizálás.

komikus jelenetek
formájában –
groteszk módon
felnagyítva,
egyfajta görbe
tükörben ábrázolva

Jegyzetek

- [1] Dirk Bouts említett oltárképéről lásd többek között Bernhard Ridderbos–Henk van Veen (szerk.) „Om iets te weten van oude meesters”. *De Vlaamse Primitieven – herontdekking, waardering en onderzoek*, Nijmegen 1995, 84–96.
- [2] Bosch szóban forgó madridi táblaképéről az elmúlt évtizedek során több alapos ikonográfiai tanulmány is készült. Lásd többek között W. S. Gibson: *Hieronymus Bosch and the Mirror of Man: the Authorship and Iconography of the Tabletop of the Seven Deadly Sins*, *Oud Holland* 1973, 205–226.; E. de Bruyn: *Het Madrileense Tafelblad: een iconografische benadering*, *Jaarboek Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen* 1991, 9–60.
- [3] Az említett budapesti képről lásd Pigler Andor: *Vallási vonatkozású szatirikus festmény a Szépművészeti Múzeumban*, *Archeológiai Értesítő* XLIII (1929) 193–201.; *Middeleeuwse Nederlandse kunst uit Hongarije*, *Kiállításkatalógus, Rijksmuseum Het Catharijneconvent*, Utrecht 1990, 34–35., kat. No. 15.; W. S. Gibson: *Verbeek's grotesque wedding feast: some reconsiderations*, *Simiolus* 21 (1992) 29–39.
- [4] Karel van Mander: *Hírneves németalföldi és német festők élete*, Helikon Kiadó, Bp. 1987, 82.

- [5] Erről a Pieter van der Heyden által 1563-ban készített metszetről lásd többek között Roger H. Marijnessen: *Bruegel. Het volledig oeuvre*, Antwerpen 1988, 208.; René van Bastelaere: *The prints of Pieter Bruegel the Elder*, San Francisco 1992, No. 159.; Manfred Sellink: *Bruegel. Het volledige werk. Schilderijen, tekeningen, prenten*, Gent (2007) 2011, No. 122.
- [6] A témáról, illetve Bruegel említett műveiről lásd többek között Németh István: Táplálkozási szokások, avagy a Falánkság a képzőművészetben, *Lege Artis Medicinae* 1997/1, 96–99.
- [7] Érdeemes itt talán megemlíteni, hogy a Kövér konyha, illetve a Sovány konyha ábrázolásával később egyes 17. századi mestereknél is találkozhatunk, lásd többek között Jan Steen szintén egymás párdarabját képező festményeit: *Jan Steen. Schilder en verteller*. Kiállításkatalógus, Rijksmuseum, Amszterdam 1996. kat. No. 2–3.
- [8] A festőnek erről a művéről újabban *Bruegel: Die Hand des Meisters*, Kiállításkatalógus, Kunsthistorisches Museum, Wien, 2018, kat. No. 48.
- [9] A középkori eredetű téma irodalmi és képzőművészeti vonatkozásairól lásd Herman Pleij: *Dromen van Cogne. Middeleeuwse fantasieën over het volmaakte leven*, Prometheus, Amszterdam 1997.
- [10] Ezekről az ábrázolásokról összefoglalóan lásd Konrad Renger: *Lockere Gesellschaft. Zur Ikonographie des Verloren Sohnes und von Wirtshausszenen in der niederländischen Malerei*, Berlin 1970; A téma grafikai ábrázolásairól: *Muziek en grafiek. Burgermoraal en muziek in de 16de-en 17de-eeuwse Nederlanden*, Kiállításkatalógus, Hessenhuis, Antwerpen 1994, 86–90. Németh István: *Az élet csalfa tükrei. Holland életképfestészet Rembrandt korában*, Bp. 2008, 61–75.
- [11] Németh István, i. m.
- [12] Adriaan Poirters: *Het Masker vande Wereld afgetrocken*, (Antwerpen, 1646) Oisterwijk 1935, 73.; Poirters kommentárjának teljes szövegét idézi Németh István: Het spreekwoord „Zo d’ouden zongen, zo pijpen de jongen” in schilderijen van Jacob Jordaens en Jan Steen. Motieven en associaties, *Jaarboek Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen* 1990, 271–286. (272–273.)
- [13] David Ryckaert III. említett képéről: *Rembrandt, Rubens, Van Dyck. Italiensehnsucht nordischer Barockmaler*, Kiállításkatalógus, Wuppertal 1995, kat. No. 42.
- [14] A témának igen sok ábrázolása ismert a korabeli holland és flamand festészetből. Ezekről s Jordaens említett műveiről lásd Anke A. van Wagenberg-ter Hoeven: *Het Driekoningenfeest. De uitbeelding*

van een populair thema in de beeldende kunst van de zeventiende eeuw, Amsterdam 1997.

- [15] Az adott témakör képzőművészeti ábrázolásairól a 17. századi Hollandiában lásd Németh István: Alkoholizmus: népszokás vagy népbetegség, *Lege Artis Medicinae* 1993/10 986–989; Németh István: „A bor csúfoló...” Italozási szokások a 17. századi Hollandiában, a korabeli képzőművészet tükrében, in: Benyák Zoltán–Benyák Ferenc (szerk.) *Borok és Korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe*, Bp. 1999, 277–282.
- [16] A 17. századi hollandok iszákosságáról lásd többek között Paul Zumthor: *Hollandia hétköznapjai Rembrandt korában*, Bp. 1985, 184–189.; Simon Schama: *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw*, Amsterdam 1988, 196–227.; A. Th. van Deursen: *Mensen van klein vermogen. Het „kopergeld” van de Gouden Eeuw*, Amsterdam 1991, 121–125.
- [17] Jan Steenről s komikus hangvételű műveiről összefoglalóan lásd Karel Braun: *Alle tot nu toe bekende schilderijen van Jan Steen*, Rotterdam 1980; Mariet Westermann: *The Amusements of Jan Steen. Comic Painting in the Seventeenth Century*, Zwolle 1997. A festő Züllött háztartás címen ismert képeiről, melyeken olykor ő maga is felbukkan negatív szerepekben: Simon Schama: *The Unruly Realm: Appetite and Restraint in Seventeenth Century Holland*, *Daedalus* 1979, 103–123.; Nanette Salomon: *Jan Steen's Formulation of the Dissolute Household, Sources and Meanings*, in: *Holländische Genremalerei im 17. Jahrhundert. Jahrbuch Preussischer Kulturbesitz, Sonderband 4*. Berlin 1987, 315–343.
- [18] A *Részeg pár* című képről lásd többek között Karel Braun: *Alle tot nu toe bekende schilderijen van Jan Steen*, Rotterdam 1980, kat. No. 327.
- [19] A bagoly szimbolikus jelentésével kapcsolatban: Paul Vandebroek: *Bubo Significans. Die Eule als Sinnbild der Schlechtigkeit und Torheit, vor allem in der niederländischen und deutschen Bilddarstellung und bei Jheronimus Bosch*, *Jaarboek Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen* 1985, 19–136.
- [20] Jan Steen szóban forgó képéről: *Jan Steen, schilder en verteller*, Kiállításkatalógus, Amsterdam 1996, kat. No. 38. 222–224.
- [21] Erről a hágai Mauritshuis gyűjteményében található képről lásd többek között Karel Braun, i. m. 1980, kat. No. 362.; Ugyanez a téma egyébként már idősebb Pieter Bruegel egyes képein és metszetein is felbukkan.

Nagykároly, a Károlyi-kastély ebédlője, 1940
Fortepan